

Tiroj, Eylül-Ekim 2006.

VATANIN ÇERÇEVESİ OLARAK SINIRLAR:

HACO AĞA ve ALAKAMIŞ KATLIAMI ÖRNEĞİ¹

H.Neşe Özgen, Dr.

Ege Üni, Sosyoloji Bölümü

Bornova İzmir

Çocukken, Türkiye'nin haritasını çizme yarışmaları yapardık. Önce kopyalayarak sonra bakarak çizerdik. Sonra öğretmenimiz, haritayı tersine çevirip, kapatır ve çizmemizi isterdi. Şimdi bile, elimle hayali bir çizgiyi kıvrıtır çekerek ülkemizin sınırlarını ezberden çizebilirim. Şöyle Antalya'ya doğru bir göbek sarkıt, İskenderun'un sivri çıkıntısını indirip oradan hızla Hakkari dönemecine geç... Gençliğimde, bağımsızlığımızı savaşarak almış olan ülkelerin kendi sınırlarını çizme kararını kendilerinin verdiğini; sömürgeleştirilmiş ülkelerin bu durumlarını en iyi onların sınırlarına bakarak anlayabileceğimizi konuşurduk. Zira o ülkelerin sınırları kendi beşeri durumları dikkate alınmadan, sömürgecilerin masalarında, cetvelle çizilmiş sınırlardı. Ulus olmanın en önemli göstergesi bir ulusun kendi sınırlarını kendisinin çizebilmesi başarıydı. Ortadoğu'nun ve Afrika'nın haritalarına baktığımda, ortadan ikiye ayrılmış evler, insanlar, hayatlar görürdüm. Bu insanların kendi hayatlarına dair en önemli kararı, yani nereyi yurt tutacaklarına dair kararı verememiş olmaları çok acıydı. Oysa biz, bu kararı kendimiz, kendimiz için vermiştik, biz bağımsızdık. Sınırlarımızı bir kez kendimiz çizdikten sonra, bir daha asla değiştirmemiş, ne kimsenin toprağına göz dikmiş ne de kimseye bir karış toprak vermiştik. Böyle bakınca sınır, açılan ya da kapatılan bir şey, ayıran ve ayrı tutan somut bir çizgiydi. Böylece de sınırlar, iki farklı ucun karşılıklı geldiği, bir ulusu, kültürü, halkı tamamiyle farklı bir diğer ulus, kültür ya da halktan ayırmaya yarayan birer kırılma noktalarıydı. Dünya siyasi haritası, birbirlerine teyellenmiş her biri ayrı renkten kumaşların bitleştirilme noktalarını gösteriyordu.

Yeni dönemde, küreselin çağında sınırlar yeniden gözde konular oldular. Bir yanda savaş, açlık, kıtlık veya yoksulluk yüzünden yurtluklarını terkederek, sınırları zorlayan, aşan, geri gönderilen on, yüz binlerce göçmen; diğer yandan uluslararası burjuvazinin ulusal sınırların artık bittiği, sınırların kaldırılması zamanının geldiği iddiaları bu yeni dönemin sınır anlayışına damgasını vuruyor. Sınır bir kez daha vatan, yurtluk ve vatandaş belirleyen bir simge olarak önümüzde. Bu kez, geçmişte ulus-devletlerin sınırları çizilirken beşeri ilişkilerin dikkate alınmadığı; aksine insanların, aşiretlerin, toplulukların ve köylerin umursamazca ikiye bölündüğü ve bu meselenin acil halli için tüm beşeri ilişkilerin küreselin birleştirici ışığında yeniden örgütlenmesi gerektiği söyleniyor. Bu yeni dönem, bütün vatan parçalarını "kabul edilemez", "gayri insani", "yıkılması gereken" sınırlarla çevrili kara parçaları olarak ilan ediyor. Beri yandan da küreselin sınırları alabildiğine vurgulanıyor ve zihinlerimize yerleştirilmeye çalışılıyor.

Yukarıda sayılanların tümü; sınırın bir iktisadi politik alan olarak, herşeyden önce çerçevelediği devletle siyasi ve egemenlik ilişkisi içinde olduğunu bildirmektedir. "İktidar alanları ve sembolleri olan devlet sınırları, ait oldukları devletlerin siyasetini ve kurumlarını etkileyen değişikliklere ayna tutmakta; ulusal kimlik, egemenlik ve vatandaşlık tanımlamalarındaki değişim ve dönüşümlere de işaret edip, onları temsil etmektedirler"².

Küresel kapitalizmin yeni etkilerini de bu sitematiğe dahil etmeliyiz. Bu etki, uluslararasılık, ulusallık ve yerellik ve etnisite zeminleri, sınıra dair tartışmaların yer'ini de belirlemektedir. Dolayısıyla kimlik ve etnik kimlik, diaspora ve madun (subaltern) gibi yeni tartışmalar, sınırlar ve uçlar tartışmalarının yeni kavramlarıdır ve yeni tartışma zeminlerini de oluşturuyorlar.

¹ Bu metin, 9. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, TSBD,ODTÜ, Ankara, 7-9 Aralık 2005 'de tartışılan "Sınır Kimliği, Sınırlar ve Egemenlik" başlıklı sunumun bir kısmıdır.

² WILSON, T.M &. DONNAN, H., 1998, s:16.

Bu çalışma, “Haco Ağa ve Alakamış Katliamı”nın sınırla ilişkilerini göstererek, sınırın sosyolojik içeriğini “vatandaşlık coğrafyası” kavramı çerçevesinde tartışmayı hedefliyor. Elinizdeki bu makale, Suriye, Irak ve İran sınırında üç kapıda (Nusaybin, Habur ve Gürbulak) beş ilçede (İdil, Cizre, Silopi, Nusaybin ve Doğubayazıt) ve 23 köyde gerçekleştirilen ve verilerinin derlemesi iki yılı aşan (Temmuz 2001 ve Ocak 2003 arasında) bir alan çalışmasına dayanmaktadır. Elinizdeki bu yazı, aracı kavram olarak ‘sınır’ı kullanarak; ‘sınır ve vatandaşlık coğrafyası’ nı konu alacak ve bir örnek olay üzerinden sınır kimliği ve vatandaşlık süreci tartışılacaktır³.

Böylece, vatandaşlık ve oluşma biçimleri üzerine bir kaç söz söylerken siyaset veya siyaset sosyolojisine fazlaca girmeksizin; politik coğrafyanın ve kimlik kuramlarının bazı kavramları içinden hareket edebilme şansını bulacağım. Böyle yaparak belki, şimdilerde pek ‘sexy’ bir ele alma biçimi olan, vatandaşlığın bütün incelemelerini siyaset felsefesine oradan da çoğunlukla siyasete bağlama ve bu nedenle bazen özcü açıklamalara düşme hatasından da kurtulabileceğimi-zim umuyorum⁴. Bir de belki, hem “Vatan için bir kartuş yer vermemyiz düşmana” ve “Türkiye’nin sınırları hiç değişmedi, kurulduğu günden bu yana!” diyen ırkçılıkla; “Türkiye’nin sınırları, beşeri ilişkileri ve etnik havuzları bölerek ilerler ve bu etnik havuzların en önemlisi Kürtlerdir” gibi hamasi ve birbirini doğrulayan iki görüşün de, nasıl bir özcülükle (essentialism) hareket ettiklerini anlama şansını da yakalayabiliriz.

Bu kısımlarda kullanacağım en karmaşık argüman; sınırın bir yer mi, vatanın kendisi mi yoksa bir mekan mı olduğuna dair süregiden tartışmadır. Böylece tarih ve coğrafyanın çeşitli anlamlandırmalarından başlayıp; coğrafyanın mekana yani vatana; tarihin de zamana dönüşmesini; oradan da postmodernitenin mekanı *yer’e*, zamanı da *hız’a* indirgeyerek anlatmasına kadar geçen bir dizi tartışmayı hızla geçiştirebileceğiz.

İKTİDARIN YENİ VE ESKİ MUKTEDİRLERİNİN ÇATIŞMA ALANLARI OLARAK SINIRLAR

³ Çalışmalar boyunca Özlem Biner, Alp Buğdaycı, Şebnem Eras, Ferhat Öner hem alan araştırması kısmının tamamlanmasına hem metinlerin denetlenmesine büyük oranda yardımcı oldular. Sevgili Özlem Biner’in, metnin tekrar tekrar oluşturulmasında büyük sabır ve emeği vardır. Onlara müteşekkirim. Elbette adını burada anmadığım; ancak hepsi de kendi öykülerini anlatarak bu çalışmanın kurgusunun temelini oluşturan tüm görüştüğlerime de teşekkürü borç bilirim.

⁴ Ancak elbette, siyaset felsefesinin ve siyaset sosyolojisinin de bazı kavram ve açıklamalarını kullanarak ilerleyeceğim. Örneğin Bu çalışma okunurken, Gellner’in ulusalcılıklar çağına dair nitelermeleri, ulus ve devletin birlikte düşünülmesi gerektiğine dair vurgusunu (GELLNER,, E., 1983) ve de Hobsbawn (HOBSBAWN- E. 1993) ve Smith (SMITH, A.D. 2002)’in ulusların kuruluşlarındaki yapısalci nitelermelerini de gözönünde tutuyorum. Ancak burada değinmek istediğim asıl mesele: ulusal ve uluslararası alanlarda kültürel sınırların pek keskin olmadığını, asıl olanın kültürel sınırlar olduğunu iddia eden metinlerle (BARTH, F., 2001) bir hesaplaşmaya girebilmek. Ulusaşırı kültürel ilişkilerin pek de keskin olmadığını ama olması da gerektiğini (HAHN, Chris & BELLER-HAHN, İldiko, 1998: 237-262.) dikkate alıp, ötesinde tartışmamız gereken asıl meselenin, ulusların oluşma süreçlerindeki diyalektik içinde sınırın bir etken, ama nasıl bir etken olarak rol oynadığını araştırmak olduğunu, böylece yurttaşlığa dair önemli ipuçları bulacağımızı iddia edeceğim. Böylece sınır’ın bir ‘yer’ olmasından hareketle (PAASÍ,A., 1999:669-680); ‘vatandaşlık coğrafyası’ (BOYARİN, J., 1994) kavramlarını izleyerek, kimlik tartışmalarını(SMITH, P., 2005). eleştireceğim

Sınırlar, hem devletlerin uçları olarak hem de ulusun ve topraklarının başlangıç ve bitiş yerleri olarak kodlanırlar. Mustafa Kemal'in ve Cumhuriyetin ilk dönemlerinin sınır anlayışında da böylesi bir Kantçı coğrafyanın damgası vardır. Kantçı coğrafya anlayışı, tarihi (zaman) ilerleyen, geçen, değişen, hareket eden; coğrafyayı ise (mekan-yer) kalıcı, ölü, durgun ve sabit olarak görür. Mustafa Kemal, "Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır, o satıl bütün vatandır" derken; vatanın coğrafyasını tarihiyle birlikte sabitlemenin önemine değiniyordu. Onun için, zaman değil mekan önemlidir ve zaman ne olursa olsun mekana gereken önem verilmek zorundadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarının serüvenine kısaca bir göz attığımızda; 1950'leri takiben, 'sathı müdafaanın' yerini 'hattı müdafaa' anlayışının aldığı⁵, hatta küreselleşme çağında sınırın çizgisinin 'müdafaası'nın, sınırın anlamının (vatanın) müdafaasından daha önemli olduğunu görürüz.

Sınıra dair çalışmalardaki sosyal bilimsel epistemolojinin en önemli düğümü, sınırın hangi kavramlar aracılığıyla incelenmesi gerektiği üzerinedir. Örneğin pozitivist tartışmalar, vatanın sınırlarını ancak vatanın kendisini anlayarak çözümleyebileceğimizi, postmodernistler de sınırları anlamak için her sınırın bir dünya olduğunu ve onu yaşayan-orada yaşayan insanların kültürlerinin, duygularının, metaforlarının çeşitli çözümlenmeleri yardımıyla ele alınması gerektiğini iddia ederler. Böylece ya pozitivist görüşe göre sınırı anlamının yolu olarak iktisat, işletme ve uluslararası ilişkiler alanlarının insan-dışı terimleriyle boğuluruz ya da her sınırın bir coğrafya olduğunu ve bunu anlamının tek yolunun "sınır kültürünü ve metaforlarını incelemek olduğunu" iddia eden postmodernitenin sonsuzluk denizlerinde başıboş dolaşmaya çıkarız⁶.

Gerçekten pozitivistik bir birörnekleştirmeden ve mutlak görecelikten dikkatle kaçınmalıyız. Toplumlar, mekanları sabit, yani bir kez milli coğrafyaları çizilmiş; hız

⁵ Sınırın iktisadi antropolojisi, siyasi tarihi ve ideolojisiyle ilgili olarak bkz. ÖZGEN, H. N., 2003; ÖZGEN, H. N., 2004, s: 451-457; ÖZGEN, H. N., 2005a. s: 100-129.

⁶ Örneğin Boyarin değişen zaman algısının; zamanı kronik gören ya da görmeyen hatta zamanı anakronik olarak alan tüm anlayışlarda ortak olduğunu belirtiyor. Zamanın böyle yaşayan, diyalektik, zenginlik dolu olmasına yol açan durum, Ona göre, 19. yy.ın ikinci yarısındaki haritalama ve böylece de dünyayı, yani yeri sabitlemekten ileri gelmektedir BOYARİN, J., 1994, s: 7. Bu yolla yaratılan devlet kimlikleri, büyük oranda, geçici kökenlerle birlikte mekansal sınırların tahayyülüne dayanmaktadır. Ancak diyor Boyarin, yeni zamanda oluşan ve bir devleti diğerinden ayıran bu ayrımlar çok katı değildir ve Devletleri geçmiş mekan üzerine haritalanır. Örneğin, çeşitli sömürge ülkeleri önce mekansal olarak sabitlenmiştir ve sonra zamanları belirlenmiştir. Ona göre yapmamız gereken; geçmişin deneyimlenmesi ve açıklanması ve şimdilik bilinci arasında potansiyel bir yaratıcı ilişkinin varlığına güvenmek olmalıdır. bkz. BOYARİN, J., 1994, s: 9;

oku belirli yönde ama hızlarının farklılığından dolayı göreliliğe hak kazanmış sosyal yapılar değildir. Buraya kadar anlıyoruz. Hatta ötesini de: Toplumlara birörnekleyen her tür ortodoksiyi de araştırma yöntemlerimiz arasında kullanmayacağız. Ama neyi kullanacağız? Bir yapıyı hem zamanda hem mekanda hareket ederken nasıl yakalayacağız? Hangi araçla?

Benjamin, tarihi nasıl okuyacağımız tartışırken, 'tarihin havını tersine taramak' benzetmesiyle; tarihsel materyalist anlayışın çok önemli bir farkına dikkat çekiyor.⁷ Mekanla zamanın, en olağan, en sıradan, en durgun görünen anda bile sünen zamanın tümünü kapladığını, şimdinin içine geçmişin nasıl doluştuğunu ve şimdiki bulmanın yolunun geçmiş şimdikiye dalmak olduğunu gösteriyor. Yine de tarihe dair bir soru sormalıyız. Mekanla ilgili kaygılarımızı hafiflettikten sonra dahi, tarihe dair bir soru sormalıyız. Tarihi yapmanın öznesini sormalıyız, zira bütün bu tartışmalar özne meselesini gözden kaçırmamız için yeterli değildir: Soru şu olmalı: "Bunu yapan nedir?"

SINIR HAKKINDA KONUŞURKEN ASLINDA NE'Yİ KONUŞURUZ?

Sınıra bakmak bu yüzden önemlidir; sınırın iktisadi politik dönüşümleri; güçler çatışmalarının hangi dönemlerde nasıl gerilimleri taşıdığını ve bunun yerel ulusal ve uluslararası boyutlardaki dönüştürme gücünü gösterir. Dahası, mekânın zaman içindeki gerçek değerini anlatabilir. Böylece, Türkiye'nin cumhuriyet, devlet ve demokrasi olarak kuruluş süreçlerinde sınırın hangi yer'inin hangi dönüşümleri gerçekleştirdiğini bilebilir ve bu yolla da vatandaşlık coğrafyasının ekonomi politliğini yapabiliriz. Ayrıca, sınırlarımızın gerçekte ne kadar değişmiş olduklarını nasıl ve hangi güçlerin pazarlıklarıyla değiştiklerini de anlayabiliriz. Dahası örneğin, Kürdistan'ın, bir coğrafya olmadan çok önce, uluslararası bir kimlik, bir pasaport olarak mevcut olduğunu söyleyebiliriz.

Mekanların seçimindeki ikinci zorluk; mekanların kaplandığı metaforların çeşitliliği ve değişkenliğidir⁸. Girişler, çıkışlar, yasaklamalar ve zorlamaya veya serbestiye uygun yerler, yerlerin adları ve bu adların içerdiği önem; şimdiki

⁷BENJAMİN, W., 2001, s: 4 3.

⁸ Bu çalışmadaki örnek olayda, verilerin toplanacağı yerlerin seçiminde birinci zorluk ekonomi politığın içine, metaforların önemini katmak olmuştur. İkinci zorluk; hangi somut veriyi bu metaforları dengelemek ve bağlamda sınamak için kullanacağımıza karar vermektir. Örneğin hem *kadın*, *mayın*, *dağ*, *su* gibi terimler daima sonsuz sayıda metaforu içeriyordu ve hem de bunlar kendilerine ait somut halleri de barındırıyorlardı. Etnisite, mezhepler, cinsiyet kalıpları ve aynı zamanda ekonomik eşitsizlikler de çok sayıda metaforla kaplanmıştı.

dönemlerin çok daha eskisine uzanan metaforik anlamlarla kaplıdır. Suriye, Irak ve İran sınırında incelenen mekanların ortak özelliği, buraların azınlıkları barındırması ve bu etnik grupların bazı parçalarının karşıda da devam etmesidir. Örneğin Suriye, Irak ve İran sınırındaki Kürt ve Arap kabile ve aşiretler gibi. Bunun aksi de olabilir; bazı sınırlarda bir etnik grubun akraba saydıkları veya akrabaları, daha geniş *ethnie* havuzlarının içinde yüzer parçalar olarak iki tarafta da bulunabilir. Mardin'de Mahalmiler, Van'da Kuresinler, Ardahan'da ve Şavşat'da Gürcüler ve İğdır'da Azeri kökenliler gibi⁹. Ancak yine de etnisitenin karşı tarafla bu beraberliği, her sınırda aynı önemde olmadığı gibi, karşıyla ilişkili olarak akrabalıklara verilen önem de zamanla değişebilmektedir¹⁰.

Hosevar, 1993 ve 1996'da Slovenya ile Croatia arasında yeni çizilmiş sınıra bakarken şunları söylüyor: " (Sınır) Bir yandan sınır insanların kimlik imgesi ve ulus devletçiliği tarafından belirlenmiş aidiyet kategorilerini yasal ve ideolojik olarak tanımladığı, ulusal bağlılık vb. kategorik ve kesinleşmiş kavramlardan anlamsal olarak sapmalara izin verir. Öte yandan da devlet rasyonalizmi katında belirlenmiş olan gerekirci(deterministic) ulusal kimlik imajları da, sınırdakilere günlük hayatlarında kendi kimlik havuzlarının gerçek'ten manuplasyonu için önemli bir kaynak yaratır"¹¹

Öyleyse, sınırın göstergelerinin, özcü bir biçimde ulusun oluşum tarihi olmadığını belirtmeliyiz. Yine de sınır, vatandaş olmanın, ulusunun ve vatanının tarifini yapabilmenin; aynı zamanda yerel, ulusal ve küresel güçlerin pazarlıklarının da önemli ipuçlarını kendi şifreleri (encoding) aracılığıyla verir¹².

Böylece metaforları izleyerek, zaman içinde karşıyla ilişkinin önemine, bu önemin anlamına ve öneme yapılan vurgulara ulaşmak, metaforları çözümleyerek kimliğin imajlarını izlemek, anlamak ve böylece anahtar olabilecek yerleri seçebilmek mümkün olmuştur.

'Ötekinin tüm sesinin bu metaforlar olduğu'na dair postmodern öneriler ise; bağlamların materyal çerçevelerine dair ve hangi süreçlerle oluştuğuna dair bilgi

⁹ Bkz. ÖZGEN, H. N., 2003; ÖZGEN, H.N. 2005a.

¹⁰ Suriye sınırındaki akrabalık ilişkileri de Kürtler için zamanla anlamını değiştirmiştir. 1950lere kadar karşı tarafla kurulan akrabalık ilişkileri, kapitalist ticaretin başladığı 1950lerden sonra yerini ticari ilişkilere bırakmış; küresel kapitalizmle beraber bu ilişkilerin yerini de etnik bağlarla açıklanan küresel kapitalist ilişkiler zinciri almıştır. bkz. ÖZGEN, H.N. 2005a.

¹¹ HOSEVAR, D., K., 2003. s: 2.

¹² Stuart HALL'un Encoding/Decoding tartışması için bkz.SMITH, P., 2005, s: 214.

vermememekteydi. ¹³. Bu göstergelerin arkasını okumanın tek yolu; bağlamı dikkate almaktı.

OLAY SUNUMU :

ALAKAMIŞ: ETNİSİTE VE AĞALIK

Bu kısımda, mülkiyet, etnisite ve ideolojinin hangi kalıplarının gelenekle şekillendiğini ve bu geleneksel kalıpların kapitalizmi nasıl bir pazarlık aracı olarak kullanabildiğini, bu dönüşümün sınırla ilişkisini ortaya çıkararak, bir olay sunumuyla tartışacağım: Haco Ağa ve Alakamış (Katliamı)

1997’de İdil’de çalışırken¹⁴, çatışma odaklarından birisi olarak, sınır köylerinden birisindeki, Alakamış’taki bir kan davası ortaya çıktı: Son ölüm 1992-1993’te olmuştu ve ölen Osman Ağa’nın abisinin oğlu Avdo idi. Sorun, kan davasına dönüşmüş bir mülkiyet sorunu gibi duruyordu. En azından biraz konuşulunca, arkasında arazi paylaşılma sorunu beliriyordu. Osman Ağa, bölgenin en önemli korucu-başlarından birisiydi ve görünür zamandaki hikayesinde, ailesiyle beraber eskiden önemli bir köy olan ama şimdi boş olan Babet’e çekilmiş olduğunu biliyordum. Eski haritalarda, daha sonra birisi Babet Mezrası olarak kaydedilmiş olan iki tane Alakamış köyü görünüyordu. Mezranın tamamı Ağa’nın ailesinden oluşuyordu ve 14-15 evden ibaretti.

Osman Ağa görüşmelerimizde, ailesinin bir Arap aşiretine mensubiyeti belirdi. Önce Arabian aşireti sonra Tay’lardan olduklarını belirttiler. Sülaleleri, 3 kardeşten oluşuyordu¹⁵, önce Dargeçit’e, sonra eski Alakamış köyüne gelmişlerdi. Özetle söylemek gerekirse buradaki aşiret yapısından akrabalık sistemleri kastediliyordu ve Osman Ağa’nın ailesi de bir familya ve ağa ailesiydi. Verimli ova arazilerini kiralayan köylüler ise Hamika aşiretindenlerdi ve Osman Ağa’ya 1/10 “Bey hakkı”nı ödüyorlardı. Görünen o ki, Alakamış ve mezrasında hem ahali köylüsü hem ağanın mülkiyetini işleyenler hem de ağanın familyası ve kabilesi vardı. Bunun yanı sıra, bunlar yerleşik halklardı, çiftçilik yapan köylülerdi ve hepsi Haverki bendine

¹³ SPIVAK, C.G., 1988.

¹⁴ÖZGEN, H. N., 1999.

¹⁵ Katip Çelebi, yöredeki tüm Arap kökenlileri aynı soydan saymamak gerektiğini belirtiyor. Van Bruinessen, Evliya Çelebi Seyahatnamesine notlar düşerken, “Arapça konuşanlar arasında ilk Müslüman fatihlerin torunları olduklarını iddia eden kesimler ile Katip Çelebi’nin bahsettiği Muhalleme aşireti (Miyafarikirin’in güneyinde, Beşiri yakınlarında; Cihannüma, s: 438) ve Suriyeli tüccarlar gibi yöreye daha sonra yerleşenler bulunuyor olsa gerekir” diyor. VAN BRUİNESSEN, M, 2003, s: 64-65.

mensuptu.¹⁶ Arabian da, Hamikalar da Haverkiydiler. Farklı olan Osman Ağa'nın familyasının Arabian olması; Hamikanın ise bir Kürt aşireti olmasıdır

Osman Ağa'nın içinin yangını, yeğenin öldürülüşü, önemli bir hadisedir. Bu cinayetten sonra Osman Ağa korucu olmuş, sonra da yitirdiği arazilerine kavuşmuştu. Toprak meselesinden çıkan ve toplam sekiz kişinin öldüğü bir kan davasına dönüşen bu meselede; Ağa'nın kanlıları hem köylüleri ve kendi bendinden (Haverkan) olanlardı, hem de 1996'larda PKK sorumlusu da olan bir başka yeğenin olayı karıştırdığı söyleniyordu. 1996'da beliren ve beni de çok etkilemiş olan hikaye şöyleydi: Avdo'yu öldüren Bagos, PKK'nin üst kadrolarından olduğu söylenen bir diğer uzak yeğendir. Avdo ile Bagos arasında eski arazi sorunları vardır. Bagos, Avdo'yu örgüte katılması için görüşmeye çağırır ve araya örgütün sözüyle beraber geleneğin gücünü de koyar: Akrabalık, aynı köyden, aynı bendden olma ve *rıspi*'lerin (aksakallılar) gücü gibi. Ama görüşmeye gelen Avdo'yu önce öldürür ve sonra da asar. *"Bu olaydan dolayı Bagos'un örgüt tarafından cezalandırıldığı da söyleniyor ama tabii bunu bilemiyoruz."* (dedi anlatanlar).

Bu örnek olay, 1996'da ilk dinlediğimde benim için, ideolojinin kalıplarının hangi gelenekle beraber yürüdüğünü, ikincil bağlılıkların (ideoloji, vatandaşlık vb.) nasıl birincil bağlılıklarla (akrabalık, ağalık, gelenek, kan bağları vb.) örtülebildiğini anlamak ve anlatmak için son derece önemli ve ilginç bir örnekti.¹⁷ Tarafların tamamı, Osman Ağa da, Avdo da, Bagos ta ideoloji yerine feodalitenin geleneklerini yeğlemekteydiler.

Ama bu örnekte bu yeğlemenin nasıl yapıldığını anlatırken; nedenleri, neden vatandaş hukukunun geçerli ve gerçek olamadığı, asıl önemlisi neden tarafların oluştuğu açıklanamıyordum. Baştaki hikayeye daha dikkat etmeliymişim. Sınır üzerine çalışırken bunu daha iyi anladım. Osman Ağa arazilerini neden/nasıl kaybetmişti? En baştaki hikaye, "Aralarında eski bir arazi sorunları vardır" ibaresi, beni bu öyküyü derinleştirmeye götürdü. Osman Ağa da "Eski Alakamış işi de olunca..." demişti

¹⁶ bkz. ÖZGEN, H.N., 1999, Botan çevresinde, Kürt aşiretleri iki büyük bende mensubiyet bildirir: Haverki ve Dekşuri. Bendler, sadece bir etnik gruptan ya da tek bir aşiretten, dinden ya da mezhepten oluşmazlar. Örneğin Haverkan sadece Kürtleri değil, Süryani ve Arapları da içerebilir. Ezidilerin de bazıları Haverkandır. Ya da, aşiretin tamamı bir bende mensup ta olmayabilir. Örneğin, Çıhsor aşiretinin bir kısmı Haverkan bir kısmı Dekşuran'dır. Bkz. ÖZGEN, H.N., 2003.

¹⁷ Haverkan ve Dekşuryan olmak, aşiretler için önemli bir ayrımdır. Haverkan devlete başkaldırmanın, Dekşuryan ise Çelebilerden olmanın yani devletten yana olmanın şifreleri olagelmıştır. Bu ikilik Midyat'ta örneğin İsa Begi, Halil Begi ayrımlıyla belirir. Bkz. GÖKALP, Z., 1992; VANBRUÏNESSEN, M., 1992; ÖZGEN, H.N., 2005b.

konuşmasının bir yerinde. ‘Eski Alakamış işi’ni, İdil’de bir ağıt olarak da dinlemiş ve kaydetmiştik.

Alakamış (katliamı), Haco Ağa ve Seyh Sait İsyanı’yla ilintili bir hadisedir. 1926 yılında Alakamış’ta, bir anlatıya göre Haco Ağa yanlısı olmakla suçlandığı için ya da bir başka anlatıya göre de Haco’nun zaptettiği bir köy olduğu için, 500-600 insanın yakıldığı söylenir¹⁸. Bu katliamın izini sürerek konuştuğumuz, “Çevre köylerin hepsi bilir ama anlatmazlar” dedi.

Haco Ağa kimdir? Haco Ağa konusunda en derli toplu bilgiyi Rohat Alakom veriyor. Alakom, Haco Ağa’nın, Heverkan aşiretinin başkanı olduğunu söyleyerek, Haco Ağa sülalesinin (Mala Haco) beşyüz aileden oluştuğunu, heterojen bir dinsel yapısı olduğunu belirtir.¹⁹ Van Bruinessen de bu bendin Yezidi, Süryani gibi farklı dinleri kapsadığını söylüyor.²⁰ Şeyh Sait ayaklanmasında devlet yanlısı bir konum aldığı söyleniyor Haco Ağa’nın. Haco konusunda kendi gözlemleriyle birinci elden en fazla bilgiyi veren Cegerxwin, anılarında “Elbet Haco bütün bunları Tüklerin çıkarını düşünerek yapıyordu. Onun Kürtlük hakkında hiçbir fikri yoktu” diyor.²¹ Haco’nun Şeyh Sait isyanı sonrasında Suriye’ye geçtiğini ve burada kendisi için bir kasaba oluşturulduğunu biliyoruz (Tirbespi).

Alakom’un Haco Ağa’yla ilgili önemli bir tespiti var: “Xoybun kurucularından olan ve Kürt toplumunun geleneksel güçlerini temsil eden Haco Ağa, Ramanlı Emin ve Ali Rıza, ilk sıralarda Xoybun örgütünün en renkli simalarından bazılarıdır. Aşiret kimlikleri ve ulusal kimlik arasında bir dizi zorlukla karşılaşan bu şahsiyetlerden bazıları, sonunda aşiret ve kişisel çıkarlarını ön plana alarak, devlet yanlısı bir tutum içine girerler ve politik mücadelede seslerini duyuramaz duruma gelirler”²². İzady’de, Kürtlerin en modern düşüncelere sahip olanların dahi, şimdi lider olarak anılan ve milliyetçi önder, kurtarıcı gibi sıfatlarla yüceltilen bazı isimlerin yüceltilmesini trajikomik olarak nitelendiriyor.²³

VanBruinessen, “1925’te çıkan Şeyh Said isyanı bastırılmıştı. İsyanın katılımcıları daha çok kuzeydeki Diyarbekir aşiretleriydi. Türk hükümeti, diğer

¹⁸ Sonradan, sayın Naci Kutlay, *Çira: Kovara Kulturî*’de, 1996’da yayınlanmış olan bir yazıyı bana ilettiler. İletmekle kalmadı, büyük bir özenle çevirdi de. Kendisine teşekkür ederim. Alakamış’taki kıyımdan kurtulmuş olan iki kardeşin, *Güle* ve *Dılbırin*’in, ileri yaşlarda karşılaşmalarını anlatan bu öykü için bkz. MISTEFA, Z., 1996, s:73-74.

¹⁹ ALAKOM, Rohat, 1998, s: 42.

²⁰ VANBRUÏNESSEN, M., 1992, s: 126-130.

²¹ CEGERXWIN, 2003, s: 99.

²² ALAKOM, Rohat, 1998, s: 42.

²³ İZADY, Mehrdad, R., 2004, s: 128.

aşiretleri isyancıların üzerine gönderme gibi eski taktiği denediğinde, isyancılara karşı operasyona katılan aşiretler arasında Haverkan da vardı²⁴....Haco ve adamları geri çekiliyorlar” diyerek özetliyor. Van Bruinessen’e göre bunun nedeni Haco’nun başkası tarafından planlanmış olan bir isyanı değil, kendi isyanını yapmak istemesidir. “1926’da Mart ayının ortalarında, adamları, polisi ve sınır postanesini bastılar ve bütün hükümet memurlarını kovup, Suriye ve Irak’taki aşiretlerle komşu aşiretlerden acil yardım istediler.²⁵ Yardım gelmez, zira Haco fazla etkili değildir. Suriye’ye çekilmeye zorlanır, Arap Tay aşireti Haco’ya barınak verir. İlerleyen zamanlarda da bir kasaba yapılır (Tirbespi)”

Kutschera, Haco Ağa’nın ele geçirdiği bir köyden bahsediyorsa da, bunun Alakamış olup olmadığı belli değildir: “Suriye’de mahalli bir şef olan Haco, Hoybun örgütünün de yardımıyla 5 Ağustos 1930’da Nusaybin yakınlarında küçük bir köyü ele geçiriyor ve Ağrı savaşılarını desteklemek üzere halkı ayaklanmaya davet eden, Kürtlerin bağımsızlık talebini içeren bir bildiri yayımlıyor. Fakat Haco, Türkler tarafından süratle Suriye’ye çekilmek zorunda bırakılıyor”²⁶

Bu konuda, Cegerxwin’in yazdığı iki satır var ve yeterince açık: “Haco Ağa’nın güneye geçmesinden sonra Eleqemşé katliamı oldu” diyor.²⁷ Cegerxwin bu olayın ayrıntısını vermiyor, tarihler de net değil ancak, Alakamış’ta büyük bir katliam yapıldığına dair söylentiler, çok güçlü anlatılarla destekleniyor.

Söylencenin içinde bir posta meselesi geçiyor ama bu yazılı metinlerde bahsedildiği gibi değil: “*Posta müdürü Mahalmiymiş...Posta müdürünün süvarileri soyulmuş* [Alakamış’ta bir postahane varmış]” veya “*Posta müdürünün kızına laf atmışlar*” (12.02.2002 İdil görüşmeleri) Bu ibarelerden, posta müdürünün bu meseleyi asıl başlatan olarak görüldüğünü anlıyoruz. Belli ki, posta müdürüyle halk arasında ‘*olmasını aslında kendilerinin de, halkın da kabul etmeyeceği*’ni hissettirdikleri bir sorun yaşanmış: Soygun gibi, namus gibi. Posta müdürünün Mahalmi olduğunu söylemeleri, geçmiş bir çatışmayı bildiriyor. Yörede, azınlıklar içinde azınlık olmanın ve bu yüzden devletle çeşitli dönemlerde girilen işbirlikleri için, Mahalmi olma önemli bir şifredir.²⁸ Başka bir anlatı, posta müdürünün dövüldüğünü söylüyor. “*Müdür köylüleri şikayet etmiş, iftira demişler. Yanlızken*

²⁴ VANBRUÏNESSEN, M., 1992, s: 129.

²⁵ VANBRUÏNESSEN, M., 1992, s: 130.

²⁶ KUTSCHERA, Chris, 2001, s: 124.

²⁷ CEGERXWIN, 2003, s: 225.

²⁸ Benzer bir örnek olay olarak, Van’da Küresinler için bkz. ÖZGEN, H.N., 2003 ,s: 34-46.

yakalayıp, Alakamış'ın etrafında iken dövmüşler. Çıplak bırakmışlar". [Ne zaman? Hangi mevsim?] Tam hatırlayamıyorlar ama sonbahar veya ilkbahar da olabilirmiş. Soğuk bir mevsimmiş. "Müdür de bunlar Haco yanlısı demiş. Haco bir nevi Şeyh Sait'e yardıma gidiyor. Diyarbakır'a varmadan yakalandığını haber alıyor. O zaman 'Ben devlete yardıma geldim' diyor. O anda yutuyorlar. Ama fırsat bulur bulmaz Suriye'ye kaçıyor. Haco taraftarları da sınırı geçmek istemiş. Ama izin verilmemiş, çok da hava muhalefeti olmuş. Bunlar Alakamış'a dönmüşler. Posta müdürü de gitmiş demiş, bunlar Haco'nun adamlarıdır. 3 köyün yakılma emri var, Harabesosina (Açma), Harabederik (Ortaca,) Alakamış. Yanlız bir köy yakılmış. Köyün nüfusundan değil, ama Haco'nun taraftarları geri dönünce hepsini köyde toplanmışlar. 500-600 kişi. Bölük bütün etraflarını sarmış, çember yapmış. Kadın, çocuk, erkek. Bir tane çocuk kurtulmuş. Silahla tarayıp ateşe vermişler. Öylece yanmışlar, mezar falan yok. Yakıldıkları yer hala harabedir, insan kemiklerinin izleri duvarda bellidir hala." (12.02 .2002- İdil- Alakamış görüşmeleri). "Kadınları ayrı erkekleri ayrı toplamışlar. Sadece bir kadın kurtulmuş." (12.02.2002 İdil görüşmeleri). [Kim peşine düşmüş?] 'Korkudan kimse sesini çıkartmamış ki!'"

Alakamış (Katliamı), acılı ve irkiltici bir şiddet öyküsüdür. Bu öyküdeki birkaç nokta özellikle dikkat çekici: Birincisi 'azınlık içinde azınlık olma' duygusu: Örneğin posta müdürünün Mahalme olduğunun belirtilmesi; Alakamış Arap kökenli iken, diğer iki köyün Hamika aşiretinin köyleri ve Kürt olmaları. Şikayetin içinde gizli bir etnik savunma seziliyor: 'Diğer köyler değil, Arap köyünün yakılmış olduğu' şikayeti. Öte yandan, gerçekten ne olduğunu düşündüğümüzde, hikayeyi mülkiyet ve artığa el koyma ve bunlarla birlikte yeniden ve yeniden üretilmiş ideolojik kalıplar üzerinden okumalıyız.

Öncelikle çatışmanın kalıplarının gerçekten eski olduğunu söylemeliyiz. Barth, Kürtlerde çatışma odaklarından birisinin de sülale grubu ile köy cemaati arasındaki çatışmalar olduğunu belirtir. Ona göre bu bir sadakat çatışmasıdır. 'Köyün cemaati burada önceliklidir ve bağıtsız işçiler ve ortaklarla köy arasında; sülaleyle kan bağı olmayan kişiler, istisnasız yaşamakta oldukları köyün tarafını tutarlar. Diğer bir deyişle, sadakatin belirlenmesinde cemaatsal faktörler soyla ilgili faktörlerden daha ağır basar.'²⁹

Her ne kadar Barth'a güvensek de, bu olaydaki tek çatışma kalıbını sosyal yapıların modernite yolundaki ilerleme safhalarına indirgemek, kanımca fazlaca

²⁹ BARTH, .F., 2001, s:168-169.

özcülük içerme riskini taşıyor. Aksine, Alakamış'ta yaşanan şiddetin kökenleri ve sonuçları, daha ileri açıklamaları; sebebe dair daha çok soruyu hak ediyor.

Alakamış katliamı da, beraberinde gelen siyasi çatışmalarla birlikte iktisadi bir değişikliğe yol açmış; Osman Ağa'nın ailesi bütün mülkünü, birikimini ve bunlarla birlikte prestijini de Alakamış'ta yitirmiştir. Bu olayla birlikte, Alakamış'taki mülklerin önemli bir kısmı bağıtsız köylünün, *ahali* köylüsünün eline geçmiş; böylece araya kan girmiş, yakın zamana kadar devam eden ve sekiz kişinin öldüğü bu kan davasına rağmen, Osman Ağa ancak Avdo'nun ölümü dolayısıyla ve sayesinde eski mülklerini geri alabilmiştir.

Bu olay, etnisite ve sınıf gibi birbirinin karşısına konulan bu iki kalıbın; özcü (essentialist)- basit nedensel bakışlarla izlenmesinin ne kadar yanıltıcı olabileceğini de göstermektedir. Osman Ağa, Haco gibi etnisitenin yücelttiği bir ögeyi desteklediği için yitirdiği mülklerine, PKK'yi desteklemediği için kavuşurken, bu ideolojik kalıpların, yani Haverki ya da Dekşuri olmanın günümüz Türkiye'sinde nasıl bir ideoloji olarak yeniden üretildiğine bakmalıyız.

Öyleyse burada işleyen nedir? Görünürdeki imgeler 'Araplık', 'Kürtlük', 'Haverki veya Dekşuri olmak' ve 'PKK yanlısı veya Korucu olmak', görünür ve hegemonik söylemler eşliğinde kurgulanmış bir anlatı (narration) yaratıyorlar. Neden insanlar bu kurgulanmış söylemlere gönüllü olarak katılınsınlar? Ben bu noktada Hall'a katılıyorum; kimlik için sadece onu kurgulamak yetmez, bunun pozisyonu da olmalıdır.

Birikimi sağlayanın etnisite olduğunu veya artığa basit el koyma mekanizmaları olduğunu düşünürsek yanılırız.³⁰ Aksine, Cumhuriyet'in başından bu yana, birikim için yapılan tüm mücadeleleri, sınır ötesinde olanlar da dahil olmak üzere, asimetrik birer titreşim olarak ele almalıyız. Örneğin burada, *'Mahalmiler ve diğerleri'* ayrımı, en az *'Dekşuran karşısında Haverkan olmak'* kadar önemli bir ideolojik göstergesi veriyor. Benzer olarak *'Haverkan bendinin içinden olmak'* şifresi de, daha içerideki bir halkanın ideolojik kardeşliğini ifade ediyor. Etnisiteye bakılmaksızın seçilmiş bir *sunum olan bu kimlik*.³¹ Bagos tarafından *davet* olarak dile getirilmiş. Şimdi aşiret ve geleneksel kalıplar olarak gördüğümüz akrabalık gibi söylemlerin ardında, aslında kimliğin seçilmiş olan bu sunumu ve çağrısı vardır.

³⁰ Aşiretin ve sosyal sınıfların, ulusal sınırları pazarlık mekanizmaları olarak kullanmasıyla ilgili olarak için bkz. ÖZGEN, H.N., 2005a ve YALÇIN-HECKMANN, L., 1990 ve özellikle YALÇIN-HECKMANN, L., 2002.

³¹ HALL, S., 1993, s: 349-363.

Avdo'nun eski kanın öcünü almak için öldürülmesi noktasıyla, sözün bittiği yer olsa gerek. Osman Ağa, büyük bir acı duymuşsa, bunun nedeni sadece yeğenin bir tuzakla öldürülmesi ya da bunu yapanın yine uzak bir yeğeni olmasından daha fazla bir şeydir. Bu aynı zamanda, bir umudun, kendisini 'yeni bir ideolojiyi kadim seslerle bir çağrı' olarak sunan bir umudun altından, yine kahredici toprak ve mal, hem de geleneği de bu yolda kullanan bir kapitalist çehrenin belirmesiyle, bir kez daha kaybetmiş olmanın acısıdır. "Bastırılmış olan nereden geri döner?" diye soruyor Zizek ve cevap veriyor: "Gelecekte!"³²

³² ZİZEK, Slavoj, 2002 s:70.

KAYNAKÇA

- ‘ALAKOM, Rohat, (1998), *Hoybûn Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, Avesta, İstanbul.
- BARTH, Fredrik, (2001), *Kürdistan’da Toplumsal Örgütlenmenin İlkeleri*, Avesta, İstanbul, s:168-169.
- BENJAMİN, W., (2001), "Tarih Kavramı Üzerine", *Son Bakışta Aşk*, (der. N.Gürbilek) Metis Yay., İstanbul.
- BHABBA, Homi, (1994) *The Location of Culture*, Routledge, London.
- BOYARİN, J., (1994), "Space, Time and Politics of Memory", in J.Boyarın (ed.) *Remapping Memory, The Politics of Timespace*, Uni. of Minnesota Pres, Minneapolis.
- CEGERXWİN, (2003), *Hayat Hikayem*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul.
- DONNAN, H. ve WILSON, T.M., (2002) , *Sınırlar: Kimlik, Ulus ve Devletin Uçları*, Ütopya Yay., İstanbul.
- GELLNER, E., (1983) *Nations and Nationalism*, Blackwell Publ. Oxford.
- GÖKALP, Z., (1992), *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Sosyal Yay., İstanbul.
- HAHN, Chris & BELLER-HAHN, İldiko, (1998) "Markets., Morality and Modernity in the North-East Turkey", in *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*, (eds.) T.M. Wilson & H.Donnan, Cambridge University Press, London, s: 237-262.
- HALL, Stuart., (1993), "Culture, Community, Nation", *Cultural Studies*, vol: 7, No: 3, October, s: 349-363.
- HOBSBAWN, Eric J., (1993) *1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik; Program, Mit, Gerçeklik*, Ayrıntı Yay., İstanbul.

- HOSEVAR, Duska, K., (2003) "We Were as One: Local and National Narrative of a Border Regime Between Slovenia and Croatia", *European Studies*, 19.
- İZADY, Mehrdad, R., (2004), *Kürtler; Bir El Kitabı*, Doz Yay., İstanbul.
- KUTSCHERA, Chris, (2001), *Kürt Ulusal Hareketi*, Avesta, İstanbul.
- MİSTEFİA, Zinar, (1996), "Aleqemşê", *Çira: Kovara Kulturî, Kovara Komelaya Nivîskarên Kurd li Swêdê*, sal2, Hejmar 5, Bihar, s:73-74.
- ÖZGEN, H. Neşe, (1999), "Yerelin Otoritesi, Merkezin Demokrasisi: Şırnak/İdil'de Kalkınma Projesi Önerisi", *Sosyolojik Araştırmalar Dergisi*, 1-1.
- ÖZGEN, H.N., (2003) *Toplumsal Hafızanın Hatırlama ve Unutma Biçimleri; Van-Özalp ve 33 Kurşun Olayı*, Tüstav Yay., İstanbul.
- ÖZGEN, H.N., (2004) "Yolumuzun Üzeri: Doğubayazıt", *Doğubayazıt'ta Tarih, Kültür, Sanat*, Çekül Vakfı, İstanbul, s: 451-457.
- ÖZGEN, H.N., (2005a) "Suriye ve Irak Sınırlarında İki Kasaba: Sınırın İktisadi Antropolojisi", (içinde), *Gelenekten Geleceğe Antropoloji*, (der.) B. Kümbetoğlu ve H.Birkalan-Gedik, Epsilon Yay., İstanbul, s: 100-129.
- ÖZGEN, H.N., (2005b), "Nisebîn û Sinorê Wê", *Kaniyek ji Mezopotamyayê, Nisêbin*, (haz.) Eslîxan Yıldırım Tanhan, Weşanên Enstîtuya Kurdîya Stranbolê, S.301-303.
- ÖZGEN, H.N., (2006a), "Devlet, Sınır, Aşiret: Aşiretin Bir Etnimik Kimlik Olarak Yeniden İnşası", *mimesis*, www.neseozgen.net
- ÖZGEN, H.N., (2006b) " 'Öteki'nin Kadın: Beden Üzerinden Miliyetçi Politikalar", *ToplumBilim*, 19, Mart, Fotoğraf Özel Sayısı, s: 125-137..
- PAASİ, Anssi (1999) "Boundaries as Social Practice and Discourse: Russian-Finnish Border", *Regional Studies*, 33 (7), s: 669-680.
- SMITH, A.,D., (2002) *Ulusların Etnik Kökeni*, Dost Yay., Ankara.

- SMITH, Philip,(2005) *Kültürel Kuram*, Babil Yay., İstanbul.
- SOJA, Edward W. (1996), *Thirdspace*, Blackwell Publ., London.
- SPIVAK, C.G., (1988) "Can the Subaltern Speak?", (içinde) *Marxism and the Interpretation of Culture*, (der.) C. Nelson & L.Grossberg, University of Illinois Press.
- VAN BRUÏNESSEN, M., (1994), “Kürt Toplumunu, Ulusçuluk ve Mülteci Sorunları”, (içinde) *Kürtler: Güncel Bir Araştırma*, Kreyenbroek-Sperl (der.), Cep Yay., İstanbul, s 38-72.
- VANBRUÏNESSEN, M., (1992) *Ağa Şeyh Devlet, Kürdistan'da Sosyal ve Politik Örgütlenme*, Öz-Ge Yay., İstanbul.
- VANBRUÏNESSEN, M., (2003) “Diyarbakir Nüfusu: Etnik Yapı ve Diğer Demografik Veriler”, (içinde) *Evliya Çelebi Diyarbakir'de*, (der.) Martin Van Bruinessen ve Hendrik Boestchoten, İletişim Yay., İstanbul.
- VILA, Pablo (2003), “Processes of Identification on the U.S.-Mexico Border”, *The Social Science Journal*, volume 40, Issue 4 , s. 607-625.
- WILSON, T.M & DONNAN, H., (1998), “Nation, State and Identity at National Borders”, in *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*, (eds.) T.M. Wilson & H.Donnan, Cambridge University Press, London, s: 1-31.
- YALÇIN-HECKMANN, L., (1990), "Kurdish Tribal Organization and Local Political Processes", (içinde) *Turkish State and Turkish Society*, A.Finkel ve N. Sirman (der), Routledge, NewYork.
- YALÇIN-HECKMANN, L., (2002), *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İletişim Yay., İstanbul.
- ZİZEK, Slavoj, (2002), *İdeolojinin Yüce Nesnesi*, Metis Yay., İstanbul.
- Sınırdaki Kadın Sosyolog' *Radikal, Zaman, Mekan, İnsan, Celal Başlangıç* 25 Ağustos 2003.